

K intelektuálním počátkům silného programu v kulturní sociologii (a jeho vazby na sociologii na Masarykově univerzitě)¹

Jeffrey C. Alexander

Je mi velkou ctí, že mi Masarykova univerzita udělila tento čestný doktorát, a to nejen obecně, vzhledem k vědeckému renomé Masarykovy univerzity, ale i konkrétně – protože jsem po mnoho let úzce spolupracoval se sociology na této univerzitě. Těžištěm naší společné práce byl rozvoj kulturní sociologie, nereduktivního přístupu ke studiu kolektivního významu, který je znám jako „silný program“. Rád bych využil této příležitosti a vystopoval intelektuální počátky tohoto výzkumného programu. Na závěr až příliš stručně naznačím, jak se silný program stal předmětem spolupráce s mými kolegy zde v Brně.

Silný program kulturní sociologie vznikl propojením dvou klasických zdrojů. Jedním z nich je tradice *Geisteswissenschaft*, která má svůj původ u Wilhelma Diltheye v Německu na konci devatenáctého století. Dilthey striktně rozlišoval mezi vědami o přírodě a vědami o duchu. Vysvětloval, že vědy o člověku se orientují spíše na vnitřní než vnější, na subjektivitu, smysl a zkušenost. Jejich metoda proto musí být interpretační neboli hermeneutická. Hermeneutická metoda je společná interpretativním společenským vědám a humanitním vědám, v jejichž centru pozornosti je psaný text. Jak by později řekl Paul Ricoeur, je-li naším prvořadým zájmem význam, pak musí sociálněvědní analytik najít způsob, jak „převést“ smysluplné sociální jednání do interpretovatelného textu. Tento text odhaluje „vnitřek“ jednání. V sociologii kultury nazýváme toto textové „nitro“ „strukturou kultury“. Prvním cílem každého silného programového úsilí musí být nalezení kulturní struktury nebo struktur, které ovlivňují individuální, skupinové nebo institucionální jednání, a přisoudit této struktuře stejnou sílu a integritu jako ostatním, hmotnějším (organizačním, politickým, ekonomickým, demografickým) druhům struktur, které sociologové obvykle nacházejí.

Právě Dilthey (doplňný Ricoeurem) poskytuje širokou orientaci na význam a obhajobu interpretační metody, která umožnila vznik kulturní formy makrosociologie – ve srovnání s mikrosociologiemi inspirovanými fenomenologií a pragmatismem, které jsou subjektivně orientované, ale neodhalují „struktury“, ať už kulturního, nebo materiálního druhu. Pro pochopení tohoto filozofického základu makro-kulturní sociologie je nezbytné číst Maxe Webera ve světle Diltheye, neboť právě od tohoto zakladatele *Geisteswissenschaften* Weber

¹ Proslov přednesený při příležitosti udělení čestného doktorátu Masarykovy univerzity 26. října 2023.

převzal mnoho ze svých kulturních podnětů. Weberovým nejvýznamnějším dílem kulturní sociologie je *Protestantská etika a duch kapitalismu*. V návaznosti na Diltheye trvá Weber na tom, že existuje vnitřní smysl *kapitalismu*, jeho duch, a s pomocí Benjamina Franklina a své vlastní rodinné historie rekonstruuje tuto ekonomickou kulturní strukturu jako formu disciplinované askeze. Jakmile je tato kulturní struktura ekonomického jednání odhalena, objevuje se nový problém kauzálního porozumění. Neboť místo jednoduché otázky „co způsobilo *kapitalismus*“ se musíme ptát „co způsobilo kapitalistického *ducha*“. Jakmile je tato nová otázka nastolena, umožňuje Weberovi podívat se mimo zákony ekonomického života – takové zákony, kterým Marx v *Komunistickém manifestu* a *Kapitálu* připisuje původ kapitalismu – na náboženský život. Zjišťuje, že „protestantská etika“ obsahuje dosti podobnou kulturní strukturu jako moderní kapitalismus a že centra raného britského kapitalismu byla rovněž centry puritánské činnosti.

Ve Weberových srovnávacích studiích světových náboženství najdeme další působivá cvičení v hermeneutické rekonstrukci, např. jeho srovnání významových struktur prorockého náboženství a moderní sociální kritiky ve *starověkém judaismu* nebo srovnání konfuciánského gentlemana a puritánského svěťce v *Náboženství Číny*. Velkým paradoxem Weberova odkazu, ba přímo jeho tragédií je, že až na drobné, i když významné výjimky nerozšiřuje tento Diltheyem inspirovaný interpretační přístup na politickou, organizační a historickou sociologii, kterou rozvinul v *Hospodářství a společnosti*. Tuto tragédii umocňuje Weberovo ideologické přesvědčení, že modernita je natolik vykořeněná, že smysluplné utváření jednání se stalo téměř nemožným – „puritáni chtěli pracovat v povolání, my jsme k tomu nuceni“. Podle Weberova kulturního pesimismu byl narativní telos tradičních společností vytlačen efektivní kauzalitou mechanismu. Žijeme v racionalizovaném světě bez významů a bohů. Tuto Weberovu interpretaci jsem analyzoval ve třetím svazku knihy *Theoretical Logic in Sociology* (1983) – *The Classical Attempt at Theoretical Synthesis: Max Weber*. Tato interpretace stanovila úkol: najít způsob, jak pokračovat ve Weberově kulturní sociologii způsobem, který by šel proti instrumentálním poznatkům širokého záběru jeho komparativní, historické a makrosociologické práce.

Právě Emile Durkheim a jím založená tradice nám umožňují čelit této výzvě a poskytnout korektiv, který nám umožňuje vytvořit sociologii zaměřenou na význam pro moderní dobu. Rané a střední Durkheimovy spisy byly vykládány strukturálním a funkcionalistickým způsobem a jeho spisy o tzv. primitivních společnostech byly čteny jako doplněk přesvědčení, které sdíleli Weber a Marx, že takové jevy jako mechanická solidarita, kolektivní vědomí, rituál a symbol jsou relevantní především pro jednodušší společnosti předmoderní doby. Ve druhém svazku *Theoretical Logic in Sociology* (1982) jsem tuto interpretaci zpochybnil a tvrdil jsem, že pozdější Durkheimovo dílo, zejména *Elementární formy náboženského života*, nebylo ani tak snahou položit základy antropologie jednoduchých společností, jako spíše snahou vytvořit základní pojmy pro pochopení „náboženské“ či smysluplné povahy moderního života. Tento výklad jsem dále rozpracovával a rozvíjel, například v knize *Durkheimian Sociology* (1988) a spolu s Philipem Smithem v knize *The Cambridge Companion to Durkheim* (2005).

Ve svém pozdějším díle Durkheim vysvětlil, že v jádru každé skupiny, ať už malé, nebo široké, existuje symbolický řád kolektivních reprezentací, který je ostře rozdělen na posvátné a profánní. Při orientaci na tento významový vzorec vytvářejí sociální aktéři solidaritu,

zapojují se do rituálů a sdílí mocnou, kolektivně strukturovanou „manu“ neboli sentimenty významu. Právě díky tomu, že Ferdinand Saussure navštěvoval Durkheimovy přednášky v Paříži, vzniklo to, čemu se později začalo říkat strukturální chápání lingvistiky, které Saussure definoval jako jednu ze součástí *obecné* „sémiotiky“, již lze aplikovat na zkoumání „znaků“, jež vytvářejí význam nejen v jazyce, ale v sociálních institucích obecně. Díky práci mistra Pražské školy Romana Jacobsona, jeho žáka Clauda Levi-Strausse a především Rolanda Barthesa byly tyto saussurovské poznatky rozpracovány do podoby prosperujícího interdisciplinárního studia fungování znakových systémů v tradičním i současném životě. Myslitelé od Althussera a Baudrillarda po Foucaulta převzali tento odkaz různými způsoby, ale jejich dluh vůči pozdnímu Durkheimovi zůstal. Nejdůležitější pro silný program však byly jiné pozdně durkheimovské projevy – tři klíčové postavy symbolické antropologie 60. a 70. let, Victor Turner, Mary Douglas a Clifford Geertz.

Geertz je klíčovou osobností, která nejenom nastínila, ale přímo inspirovala silný programový přístup k sociologii kultury. Důvodem je to, že tak hladce spojil hermeneutickou diltheyovsko-weberovskou tradici se sémioticko-strukturalistickou. To, že to Geertz dokázal tak elegantním způsobem, bylo z velké části způsobeno tím, že byl vyškolen nejsostifikovanějším sociologickým teoretikem poloviny 20. století Talcottem Parsonsem. Parsonsova práce představovala most mezi klasiky Weberem a Durkheimem a kulturně citlivějším silným programovým přístupem současnosti, ačkoli v Parsonsových rukou se tento most stal slepou uličkou.

Když jsem se na přelomu 60. a 70. let začal zajímat o sociologii a kulturu, inspirovala mě marxistická varianta klasických tradic, které jsem právě popsal. Stal jsem se intelektuálem pod výživnou, i když často také zkreslující záštitou marxismu „nové levice“, kulturní formy marxismu vyvinuté z hegelovského čtení Marxe. Toto hegelovské čtení bylo inspirováno Gramsciho myšlenkami o kulturní hegemonii, myšlenkami, které samy o sobě měly kořeny u Croceho, jenž byl hluboce ovlivněn Diltheyem a také Weberem. Bylo také živeno Lukacsovými myšlenkami o komodifikaci jako reifikaci, které čerpaly z Weberovy teorie, a sémioticky inspirovanými teoriemi ideologie, jako byly teorie Althussera a Baudrillarda. Důraz byl kladen na relativní autonomii nadstavbové ideologie a na roli symbolů, nikoliv materiální zkušenosti, při utváření vědomí.

Jak se měnila má ideologická orientace, Parsons mi poskytl most zpět ke klasickým tradicím, z nichž kulturní marxismus sám vzešel. Reinterpretací těchto klasických textů jsem „prošel“ velkým americkým strukturálně-funkčním teoretikem, abych rozvinul kulturněji orientovanou sociální teorii, inspirovanou nejen symbolickou antropologií a sémiotikou, ale i lingvistickým obratem ve filozofii, narativním obratem v literární teorii a studiem performance, které dohromady inspirovaly „kulturní obrat“, jenž prošel humanitními vědami ve druhé třetině 20. století. Odklonil jsem se od Parsonsových teorií založených na hodnotách a institucích a konceptualizoval jsem, jak sociologickým způsobem převzít „sociologizovat“, revoluční inovace, které proměňovaly jiné, nesociologické disciplíny.

Existovaly samozřejmě i další významné sociologické reakce na kulturní obrat mimo silný program. V Evropě to byly především neomarxistické inovace, jako například birminghamská škola kulturních studií ve Velké Británii, Bourdieuova teorie jednání ve Francii a habermasovská kritická teorie v Německu. Ve Spojených státech měly tyto evropské

převzaté kulturní směry sice významný vliv, ale existovaly i domácí, pragmatičtější reakce, především neo-institucionální organizační sociologie a škola produkce kultury. Všechny tyto evropské a americké snahy byly „slabými programy“ ve studiu kultury. Přihlášily se ke kulturnímu obratu nikoli proto, aby stanovily relativní autonomii kultury, ale spíše proto, aby ji překonaly. Šlo jim o sociologii kultury, nikoli o kulturní sociologii.

Podle mého názoru je „silný program kulturní sociologie“ jediným systematickým teoretickým úsilím o to, aby se význam stal ústředním problémem makrosociologie modernity. Silný program začal jako kritické čtení nejen klasických, ale i moderních sociologických teorií, např. mých *Twenty Lectures* (1987) a mého knižního eseje kritizujícího Bourdieua (1995). Silný program se zrodil koncem 80. a v 90. letech 20. století jako široký soubor teoretických postulátů a hutných empirických studií – prováděných mnou, mými spolupracovníky a mými studenty – o způsobu, jakým kódy, narativy a rituální procesy strukturuji moderní kulturní život. Během posledních dvou desetiletí tento teoretický přístup vykryštalizoval do řady výzkumných programů o kolektivních traumatech, občanské sfěře, sociálních hnutích, válce a násilí, rase a genderu, politických kampaních a skandálech a materiálních symbolech neboli ikonách. Obecná východiska silného programu byla přeformulována do modelu kulturní pragmatiky, který vzešel z teorie řečových aktů a studií performance a poskytuje analytický model pro vztahování struktury a jednání, ideálního a materiálního, moci a významu. Kulturní pragmatika navazuje na desetiletí trvajících úsilí o „modernizaci“ základních myšlenek Durkheima a Webera, které dodaly energii silnému programu kulturní sociologie a poháněly ho až do současnosti.

Navzdory zvláštnímu významu, který přisuzuji silnému programu, je zřejmé, že současná sociologie vyprodukovala další vážné a produktivní snahy ve stejném duchu. William Sewell mladší, Viviana Zelizerová, Robin Wagner-Pacific a Michele Lamontová jsou jen těmi významnějšími americkými sociology, kteří se v moderní době rovněž zabývali relativní autonomií hlubokých významů, jež udržují vnitřní život takzvaných materiálních sociálních struktur. Tyto snahy čerpají ze stejných zdrojů jako ty, které inspirovaly silný program – Dilthey, Weber, Durkheim, Saussure, Barthes, Turner, Douglas, Geertz a Parsons. Není divu, že mezi našimi snahami existuje tolik významných homologií a tak nápadné rozdíly mezi naší prací a slabými programy, které redukují význam na sociální strukturu nebo jednání.

Nyní se krátce vrátím k souvislostem mezi silným programem kulturní sociologie a Masarykovou univerzitou. Pokud lze na katedře sociologie Masarykovy univerzity nalézt některé z předních evropských kulturních sociologů – a to zcela jistě ano –, spojil bych počátky této jedinečné spolupráce s návštěvou, kterou v Centru pro kulturní sociologii (CCS) na Yaleově univerzitě uskutečnil v roce 2005 Radim Marada. V roce 2006 jsem napsal předmluvu k Maradově editovanému sborníku *Ethnic Diversity and Civic Unity*, který obsahoval překlady dvou mých textů o etnické inkluzi. Brzy poté jsem uskutečnil první z několika návštěv na vzkvétající katedře sociologie, kterou Marada tehdy vedl, a nabízel jsem přednášky, semináře a v roce 2010 i „intenzivní kurz“ kulturní sociologie pro postgraduální studenty a doktorandy. V roce 2012 strávil Marada osm měsíců na Yale CCS a Csaba Szaló, Radimův nástupce ve funkci vedoucího katedry, se zúčastnil každoroční „jarní konference“ CCS. Pod jejich společným vedením zahájila katedra sociologie na Masarykově univerzitě

společný vzdělávací program v oboru kulturní sociologie s univerzitami v Trentu (Itálie), Štýrském Hradci (Rakousko) a Zadaru (Chorvatsko).

Během těchto let někteří z mých nejbližších kolegů – jako Bernhard Giesen, Ron Eyerman, Giuseppe Sciortino a Carlo Tognato – a někteří z mých nejvýznamnějších studentů – jako Philip Smith, Jason Mast a Isaac Reed – navštívili Brno. (Mast se před několika týdny opět vrátil na návštěvu.) Tyto rostoucí institucionální vazby spolu s financováním EU vytvořily na Masarykově univerzitě postdoktorské pozice pro dva čerstvé držitele doktorátu z Yale – Nadyu Jaworsky a Dominika Bartmanského – a Wernera Bindera, který získal doktorát u Bernharda Giesena v Kostnici. Binder a Jaworsky se stali členy katedry – a vědecká rada univerzity právě odhlasovala, že Nadya bude jmenována profesorkou. Tento působivý kulturně sociologický klastř, dále obohacený o Pavla Pospěcha, který rovněž navštívil Yale CCS, začal brzy vychovávat vynikající vlastní doktorandy. Někteří z nich, jako Vanda Černohorská a Jan Váňa, také navštívili CCS.

Sociolog z Univerzity Karlovy Marek Skovajsa ve svém pronikavém článku „Opakující se motiv kulturní autonomie ve vývoji české sociologie kultury“ z roku 2021 vyzdvihl katedru sociologie Masarykovy univerzity, která „nashromáždila základní institucionální, a především intelektuální zdroje“, jež jí umožnily stát se viditelným účastníkem „internacionalizovaného výzkumného programu kulturní sociologie“. Skovajsa tvrdí, že tento sociologický úspěch navazuje na široký zájem o kulturní témata, který dlouho poznamenával český intelektuální život, od Masarykova filozofického zkoumání literatury a Bláhova „federálního funkcionalismu“ až po Petruskovy a Alanovy postkomunistické práce z konce 80. a počátku 90. let.

Ale to už je jiný příběh a já rozhodně nemám ani prostor, ani jazykovou kompetenci, abych mu dnes věnoval čas. Dovolte mi tedy, abych na závěr ještě jednou vyjádřil své uznání za to, že jste mě i silný program kulturní sociologie poctili udělením tohoto čestného titulu.